

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Łukasza Konowałka zatytułowanej
"Zmiany w samoocenie problemów i zaburzeń emocjonalnych i behawioralnych polskich
nastolatków w XXI wieku"
przygotowanej pod kierunkiem profesora dr hab. n.med. Tomasza Wolańczyka

Rozprawa doktorska dotyczy porównania nasilenia problemów internalizacyjnych i eksternalizacyjnych młodzieży w dwóch okresach czasu, tj. w 2000 roku oraz w drugiej dekadzie XXI wieku. Praca ta wpisuje się w nurt badań epidemiologicznych skupionych na zmianach, jakie mogą zachodzić w stanie zdrowia psychicznego w różnych warunkach życia człowieka, w tym w różnych okresach czasowych. Należą również do badań dotyczących poszukiwania czynników ryzyka doświadczanych problemów emocjonalnych i behawioralnych młodzieży. Choć badania tego typu istnieją już w literaturze przedmiotu, to te zawarte w przedłożonej rozprawie doktorskiej mają wiele unikatowych i ważnych cech.

Rozprawa doktorska składa się z dwóch artykułów poruszających tematykę zmian w samoocenie nasilenia problemów emocjonalnych i behawioralnych u młodzieży żyjącej w różnych okresach czasu na początku XXI wieku. W obu artykułach Doktorant jest pierwszym autorem. Są one opatrzone naukowym wprowadzeniem w poruszaną tematykę oraz streszczeniem uzyskanych wyników, ich interpretacją i całościową dyskusją uzyskanych wyników.

Wprowadzenie do przygotowanej pracy zawiera omówienie dwóch podejść do pomiaru i taksonomii problemów zdrowia psychicznego. Pierwszym jest klasyczny paradygmat nozologiczny wykorzystywany w arbitralnie ustalanych międzynarodowych klasyfikacjach chorób i zaburzeń. Drugi zaś to paradygmat oparty na empirii, w którym kryteria diagnostyczne poszczególnych kategorii zaburzeń zdrowia psychicznego ustala się w oparciu o wyniki badań dużych prób reprezentacyjnych dla danej populacji. Wyniki te poddawane są analizom statystycznym. Analizy te mają na celu określenie współwystępujących ze sobą problemów. Te współwystępujące problemy tworzą syndrom. Najbardziej znaną na świecie klasyfikacją opartą na empirii jest klasyfikacja autorstwa Thomasa Achenbacha (System Achenbacha Pomiaru Opartego na Empirii; *Achenbach*

System of Empirically Based Assessment, ASEBA). Doktorant szczególnie dokładnie opisał ten system, bowiem w przedstawionych w rozprawie doktorskiej badaniach empirycznych zostało wykorzystane narzędzie (*Youth Self-Report; YSR*) opracowane przez Thomasa Achenbacha i należące do systemu ASEBA. Podkreślono znaczenie podejścia opartego na empirii dla procesu diagnostycznego, zarówno dla badania pomocnego w rozpoznaniu określonych zaburzeń zdrowia psychicznego jak i w ocenie funkcjonalnej. We wprowadzeniu określono ponadto różnice między doświadczanymi przez osobę problemami emocjonalnymi i behawioralnymi, a zaburzeniami psychicznymi. Omówiono znaczenie ujęcia przeżywanych przez osobę trudności z wielu perspektyw. Oceny problemów i zaburzeń psychicznych dzieci i młodzieży dokonywane przez rodziców, opiekunów i nauczycieli a także przez nich samych różnią się zazwyczaj między sobą i dlatego w istotny sposób uzupełniają się, przyczyniając się w ten sposób do bardziej rzetelnej diagnozy. Po omówieniu zagadnień związanych z procesem diagnozy problemów zdrowia psychicznego, przedstawiono zarys literatury przedmiotu dotyczący poruszanego w pracy tematu. Wskazano, mianowicie, że stwierdzane jest w większości badań światowych zwiększanie się problemów emocjonalnych i behawioralnych u młodzieży. Nie wszystkie jednak badania ujawniają ten rosnący trend, co może wiązać się ze specyficznym wpływem różnego rodzaju czynników ryzyka a także z kwestiami natury metodologicznej.

Przedstawione badania empiryczne miały dwa główne cele badawcze. Starano się, mianowicie, sprawdzić, czy: "1. W Polsce wystąpiła istotna klinicznie i statystycznie zmiana nasilenia problemów emocjonalnych i behawioralnych (psychicznych) w XXI wieku. 2. W Polsce wystąpiła istotna klinicznie i statystycznie zmiana nasilenia zaburzeń emocjonalnych i behawioralnych (psychicznych) w XXI wieku" (s. 9). Ważne też było ustalenie, czy takie zmienne socjodemograficzne, jak: płeć i wielkość miejsca zamieszkania mają wpływ obok okresu czasowego, na uzyskane wyniki. Przy czym brak jest hipotez badawczych. Choć wydaje się, że takie można było sformułować na podstawie dokonanego przeglądu badań światowych. Znaczenie tego projektu badawczego podkreślono poprzez wskazanie, iż w Polsce, podobnie jak w Europie Centralnej i Wschodniej, nie były prowadzone dotąd takie badania porównawcze, zwłaszcza obejmujące wiele problemów w funkcjonowaniu emocjonalnym i behawioralnym oraz obejmujące wiele punktów czasowych. Zaletą projektu jest także to, że analizy porównawcze prowadzone były w oparciu o wyniki uzyskane w trzech punktach czasowych w badaniach młodzieży dokonanych tym samym narzędziem, tj. Kwestionariuszem Samoobserwacyjnym *Youth Self-Report (YSR)*. Kwestionariusz ten należy do rodziny narzędzi ASEBA. Jego polska adaptacja jest autorstwa profesora Tomasza Wolańczyka. Mierzy on nasilenie ośmiu zespołów problemów: lęk i depresja, wycofanie, skargi somatyczne, zaburzenia uwagi, problemy społeczne, zaburzenia myślenia, zachowania agresywne, zachowania niedostosowane. Są one skupione w dwóch dużych grupach, tj.

problemy internalizacyjne i problemy eksternalizacyjne. Zaś ich suma daje całościowy obraz nasilenia zaburzeń zdrowia psychicznego. W pracy porównano nasilenie problemów internalizacyjnych i eksternalizacyjnych młodzieży w 2000, 2011 i 2013 roku. Badania z 2000 roku pochodzą z prac nad polską adaptacją i normalizacją kwestionariusza YSR. Są one autorstwa profesora Wolańczyka. Jak podaje Doktorant "próba z 2011 roku uwzględniła jedynie uczniów trzeciej klasy gimnazjum, a celem badania była analiza nawyków związanych z używaniem internetu w tej grupie wiekowej. [...] Próba z 2013 roku pochodzi z pracy nad polską adaptacją kwestionariusza *Inventory of Parent and Peer Attachment (IPPA)*" (s. 16). Brak jest natomiast dokładnych informacji dotyczących tych projektów badawczych. Porównywane grupy były stosunkowo liczne. W pierwszym badaniu porównano 259 osób w wieku 16 lat z 2000 roku ze 185 rówieśnikami z 2011 roku. W drugim badaniu porównano 1517 13-18-latków z 2000 roku z 494 rówieśnikami z 2013 roku. Dobór osób do grupy badawczej jest prawidłowy i bardzo starannie opisany.

Analizy statystyczne zostały poprawnie przeprowadzone. Zwraca uwagę staranne wytłumaczenie zasad zastosowania poszczególnych statystyk. Ogólnie ujmując uzyskane wyniki, można zauważyć wzrost nasilenia poszczególnych rodzajów problemów emocjonalnych i behawioralnych u młodzieży żyjącej w drugiej dekadzie XXI wieku. Choć, jak podaje Doktorant, są to różnice statystyczne a nie kliniczne, czyli nie przekładają się na zmiany w funkcjonowaniu osób. Jednak wskazują na pojawiający się trend coraz słabszego funkcjonowania młodzieży żyjącej współcześnie. Są to zmiany zarówno w problemach emocjonalnych, behawioralnych, jak też w problemach społecznych i związanych z funkcjonowaniem poznawczym, czyli w problemach z myśleniem i z uwagą. Zmiany te tłumaczone są specyfiką współczesnych warunków życia, zwłaszcza dominacją kontaktów wirtualnych, nadmiernym korzystaniem z różnego rodzaju mediów. Analizy wykazały istotne efekty interakcji płci, miejsca zamieszkania i roku badania na nasilenie niektórych rodzajów doświadczanych problemów. Na przykład większe nasilenie a także większy wzrost wraz z biegiem lat zachowań problemowych zaobserwowano w większych miastach. U dziewcząt żyjących w większych miastach w 2011 roku zwiększyło się istotnie ryzyko znalezienia się w grupie klinicznej w zakresie takich problemów, jak: lęk i depresja, problemy z myśleniem, zachowania niedostosowane a także pod względem ogólnego nasilenia zachowań problemowych. W ogólnym podsumowaniu podano, iż nastąpiła istotna klinicznie i statystycznie zmiana nasilenia zaburzeń emocjonalnych i behawioralnych w XXI wieku u młodzieży. Taka interpretacja jest prawidłowa biorąc pod uwagę koncepcję Achenbacha, zgodnie z którą powyżej punktu odcięcia wyniki należą do grupy klinicznie istotnej i stanowią znacząca wskazówkę ukierunkowującą specyficzną diagnozę nozologiczną. Natomiast myślę, że nie należy odpowiadać całkowicie przecząco na pytanie o zmiany w nasileniu problemów emocjonalnych i behawioralnych

w XXI wieku. Nie wystąpiły one wprawdzie na poziomie klinicznie znaczącym ale wystąpiło wiele statystycznie istotnych różnic w nasileniu problemów u młodzieży żyjącej w 2000 roku i dekadę później. Dobrze przeprowadzone badania, na starannie dobranej próbie i zanalizowane przy zastosowaniu prawidłowo dobranych statystyk również dają pewien obraz rzeczywistości i zjawisk w niej zachodzących. Mogą też stanowić cenną wskazówkę dla oddziaływań praktycznych.

Poniżej skoncentruję się na ocenie poszczególnych artykułów.

Artykuł 1:

Konowalek, Ł., Wolańczyk, T. (2018). Changes in emotional and behavioral problems between 2000 and 2011 among 16-year-old Polish children: a cross-sectional study. *Child Psychiatry&Human Development*, 49, 757 - 765.

IF: 2,071; pkt. MEiN: 25.

We wprowadzeniu do artykułu dokonano stosunkowo obszernego przeglądu metaanaliz wyników badań dotyczących zmian w częstości występowania problemów zdrowia psychicznego u młodzieży poczynawszy od drugiej połowy XX wieku do czasów współczesnych. Przeanalizowano 17 artykułów zagranicznych zawierających takie metaanalizy. Artykuły te pochodzą z lat 2003 - 2015. Zdecydowana większość wskazuje na wzrost doświadczanych przez młodzież problemów emocjonalnych i behawioralnych. Co jednak zastanawiające, nie wskazano w nich bezpośrednio na czynniki (poza analizami danych demograficznych) wpływającymi na występujący wzrost. Autorzy artykułu proponują hipotetyczne wytłumaczenia tego stanu w postaci np. wzrostu bezrobocia, zmian w strukturze i funkcjonowaniu rodzin oraz zwiększonej aktywności medialnej. Wskazują również na ważność przeprowadzenia stosownych porównań w Polsce, gdyż takie nie były dotychczas dokonane, podobnie jak w Centralnej i Środkowej Europie. Jak już wcześniej podano w ogólnym opisie rozprawy doktorskiej, w obecnym badaniu porównano nasilenie problemów emocjonalnych i behawioralnych w grupie 259 16-latków z 2000 roku i w grupie 185 16-latków z 2011 roku. Narzędziem służącym do oceny tych problemów był Kwestionariusz Samoobserwacyjny dla Młodzieży YSR. Bardzo starannie opisano procedurę statystyczną i udokumentowano poprawność zastosowanej w analizach regresji logistycznej. Wyniki badań wskazują na istotny wzrost w 2011 roku ogólnego nasilenia doświadczanych problemów (14% osób w roku 2000 i 27% osób w roku 2011 miało wyniki w zakresie wyników klinicznie istotnych), problemów internalizacyjnych, eksternalizacyjnych oraz specyficznych problemów: lęku i depresji, problemów społecznych, w myśleniu oraz zachowań agresywnych. U chłopców w 2011 roku zaobserwowano większe nasilenie lęku/depresji, zachowań agresywnych i ogólnego nasilenia problemów eksternalizacyjnych. W roku 2011 stwierdzono więcej osób osiągających wyniki w

przedziale klinicznym w takich skalach, jak: skargi somatyczne, problemy w myśleniu, oraz w ogólnej skali problemów internalizacyjnych. Dziewczęta w 2011 roku osiągnęły istotnie więcej wyników w zakresie ogólnego poziomu problemów internalizacyjnych będących w przedziale klinicznym niż ich rówieśniczki z 2000 roku. U młodzieży mieszkającej w większych miastach w 2011 roku zaobserwowano więcej problemów społecznych. W dyskusji wyników omówiono zmiany, jakie nastąpiły w systemie szkolnictwa, i które mogły mieć wpływ na większe nasilenie występujących u młodzieży problemów. Dokonano też porównania uzyskanych wyników z innymi badaniami przeprowadzonymi na świecie.

Artykuł 2:

Konowalek, Ł., Srebnicki, T. (2021). Zmiany w samoopisie problemów emocjonalnych i behawioralnych polskich nastolatków w 2000 i 2013 roku. *Psychiatria Polska*, 260, 1 - 10.

IF: 1,596; pkt. MEiN: 100.

Celem badań przedstawionych w artykule jest porównanie nasilenia problemów emocjonalnych i behawioralnych u młodzieży 13-18-letniej żyjącej w różnych okresach czasu, tj. w 2000 roku i w 2013 roku. Pierwszą grupę stanowiło 1517 osób, zaś drugą - 494 osoby. Z uwagi na brak rozkładu normalnego, analizy statystyczne zostały przeprowadzone przy zastosowaniu testów nieparametrycznych. Uzyskane wyniki wskazują na większe nasilenie doświadczanych problemów, zarówno biorąc pod uwagę wynik ogólny, problemy eksternalizacyjne, jak i większość skal mierzących poszczególne rodzaje doświadczanych trudności. Choć, jak podano "istotne różnice na skalach problemowych nie przekraczają jednego punktu. [...], czyli są poniżej progu istotności klinicznej oszacowanego na 7 punktów" (s. 42). U dziewcząt w 2013 roku większe różnice wystąpiły w skalach Lęk/depresja i Problemy społeczne, zaś u chłopców - w skalach Niedostosowanie społeczne i Problemy eksternalizacyjne. W dwóch skalach: Problemy z myśleniem i Problemy z uwagą istotnie więcej osób w 2013 roku uzyskało wyniki będące w obszarze klinicznym w porównaniu z osobami badanymi w 2000 roku. W dyskusji wyników odwołano się do zmian związanych z większą cyfryzacją głównych sfer życia współczesnej młodzieży i wpływie tego faktu na jej funkcjonowanie, a zwłaszcza poznawcze.

Podsumowując powyższą recenzję, pragnę wskazać, iż rozprawę doktorską oceniam pozytywnie. Na ocenę tę składa się podjęcie przez Doktoranta ciekawego i ważnego tematu dotyczącego określenia zdrowia psychicznego młodzieży żyjącej w różnych okresach czasowych, nie tak odległych, ale różniących się istotnie pewnymi specyficznymi cechami związanymi głównie z

szybkim rozwojem nowych technologii, postępującą cyfryzacją życia i w związku z tym zmianami w stylu życia. Prace takie są ważne dla dobrego życia młodzieży, które wiąże się zwłaszcza z dobrym samopoczuciem i efektywnymi relacjami z otoczeniem. Warto zwrócić uwagę na to, iż takie wielowymiarowe badania, czyli uwzględniające wiele rodzajów problemów zdrowia psychicznego, jak wskazano, zostały po raz pierwszy dokonane w Polsce. Są one przygotowane bardzo starannie pod względem metodologicznym i statystycznym. Nasuwają na pewno wiele sugestii mających na celu udoskonalenie przyszłych badań i ich interpretacji. Na przykład, warto prowadzić badania podłużne kontrolując przy tym wiele zmiennych socjodemograficznych, zdarzeń życiowych i cech wewnętrznych osób. Ale te przedstawione w rozprawie doktorskiej stanowią ważny głos w dyskusji na temat kondycji psychicznej młodzieży oraz mogą być inspiracją do dalszych prac. Pan mgr Łukasz Konowałek wykazał się dużą rzetelnością, starannością metodologiczną, dojrzałością do samodzielnej pracy naukowej.

Oceniam, że rozprawa doktorska mgr Łukasza Konowałka spełnia warunki Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. 2018 poz. 1668) i wnoszę do Rady Dyscypliny Nauk o Zdrowiu Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego o dopuszczenie mgr Łukasza Konowałka do dalszych etapów przewodu doktorskiego.